

حق کودک بر سلامت روان در فضای مجازی با تأکید بر کنوانسیون حقوق کودک و آموزه‌های اسلامی

مریم مهاجری^۱

چکیده

یکی از حقوق کودکان که هم در اسناد بین‌المللی و هم در قوانین داخلی و شرع مقدس اسلام مورد توجه بوده و بر آن تأکید شده، سلامت روان است. طبعاً این حق بایستی در فضای مجازی نیز تأمین شود و لازم است نظام‌های حقوقی مختلف جهت تضمین حق سلامت روان کودکان در فضای مجازی اقدام‌هایی انجام دهند. با این حال به نظر می‌رسد این حق در بسیاری از کشورها مورد غفلت واقع شده است. پژوهش پیش‌رو با روشی توصیفی - تحلیلی و با رویکردی بر تعالیم دین مبین اسلام، درصدد پاسخگویی به این سؤال است که کودکان، وفق کنوانسیون حقوق کودک و قوانین داخلی و تعالیم اسلامی، در راستای تضمین حق بر سلامت روان، در فضای مجازی از چه حقوقی برخوردارند؟ در این راستا، حق بر آموزش، بازی، دسترسی به محتوای مناسب و حریم خصوصی بررسی شده است.

واژگان کلیدی

کودک، کنوانسیون حقوق کودک، فضای مجازی، سلامت روان، آموزه‌های اسلامی.

۱- دانش‌آموخته دکترای حقوق عمومی، مدرس دانشگاه، پژوهشگر گروه حقوق خصوصی پژوهشگاه قوه

قضائیه، تهران، ایران

مقدمه

طی چند دهه اخیر فناوری‌های نوین ارتباطی از جمله شبکه جهانی وب و اینترنت به شکل گسترده‌ای ابعاد مختلف حیات بشری را تحت‌الشعاع قرار داده است. اینکه فناوری‌های نوین چه هستند، چگونه بر زندگی و فرهنگ ما اثر می‌گذارند و چه چالش‌ها و فرصت‌هایی را به روی ما می‌گشایند، از جمله پرسش‌هایی است که توجه صاحب‌نظران علوم اجتماعی را به خود جلب کرده است. به موجب این شبکه ارتباطی و اطلاعاتی جهانی، فضای جدیدی در زندگی مردم به وجود آمد که می‌توان با عناوینی همچون فضای دوم و فضای مجازی از آن یاد کرد (آقایی و رضانیا، ۱۳۹۸، ص. ۱۶۴). پیشرفت فناوری در حوزه مجازی از جهت‌های مختلف موجب تسهیل تبادل اطلاعات و ارتباطات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی خصوصاً در عرصه بین‌المللی شده است. با وجود این، سوءاستفاده از این فناوری پیشرفته، زمینه‌ساز نقض کرامت و حقوق انسانی، هنجارهای اجتماعی و ارزش‌های اخلاقی می‌باشد.

با توجه به نقش مهم و غیرقابل‌انکاری که فضای مجازی در زندگی شهروندان ایفا می‌کند، یکی از مهم‌ترین عرصه‌هایی که باید حقوق کودک مورد توجه قرار گیرد، محیط دیجیتال و فضای سایبر است. کودکان بخش عظیمی از مجموعه کاربران اینترنت را شامل می‌شوند. با فراگیر شدن فضای مجازی و کشیده شدن کودکان به این ورطه، باید بررسی‌ها و تحقیق خود را در حوزه حقوق کودکان گسترش داد و ابعاد مختلف آن را بحث و بررسی کرد. به عقیده برخی پژوهشگران، کودکان بزرگترین قربانیان گسترش بدون منطق فناوری‌های نوین ارتباطی هستند. در واقع دسترسی خواسته یا نخواستہ کودک به اطلاعاتی که نباید بدان‌ها دسترسی داشته باشد، این قشر را در معرض انحراف و قربانی شدن قرار می‌دهد (مظلوم‌زاده و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۳۷). این امر موجب می‌شود دولت‌ها این دغدغه را داشته باشند که همه شهروندان به‌ویژه کودکان بتوانند ضمن بهره‌مندی از ظرفیت‌های مثبت فضای مجازی از خطرهای آن در امان بمانند؛ لذا طی دو دهه اخیر مسئله حمایت از کودکان در فضای مجازی دغدغه بسیاری از دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی قرار گرفته است.

پژوهش پیش‌رو با روشی توصیفی - تحلیلی و جمع‌آوری داده‌ها به شیوه کتابخانه-ای، با هدف پاسخگویی به این سؤال سامان یافته که نظام حقوقی ایران و کنوانسیون حقوق کودک، در خصوص تأثیر فضای مجازی بر سلامت روان کودک چه مواضع و تدابیری اندیشیده است؟ در این راستا برخی از مهم‌ترین حقوق روانی کودکان بررسی و تبیین می‌شود.

۱- مفهوم‌شناسی

در این قسمت، دو مورد از مهم‌ترین مفاهیمی که در پژوهش کنونی جایگاهی بنیادین دارند، بررسی و تبیین می‌گردد:

۱-۱- فضای مجازی

فضای مجازی را می‌توان برای توصیف تمامی انواع منابع مطالعاتی موجود شده از طریق شبکه‌های رایانه‌ای به‌کار برد. درحقیقت فضای مجازی نوع متفاوتی از واقعیت مجازی و دیجیتالی است که توسط شبکه‌های رایانه‌ای هم‌پیوند تأمین می‌شود و با اندکی مسامحه می‌توان آن را هم‌معنای با شبکه جهانی اینترنت دانست (صفاری‌نیا، ۱۴۰۱، ص. ۱۸۵). این شبکه جهانی متشکل از زیرساخت‌های فنی و رایانه‌ای و مخابراتی است که در سطح جهانی با همدیگر پیوسته و مرتبط‌اند. واژه فضای مجازی را برای نخستین بار ویلیام گیبنسن در کتاب نورومنسر در سال ۱۹۸۴ به‌کار برد (السان، ۱۳۹۹، ص. ۱۷).

فضای مجازی که به آن محیط دیجیتال نیز گفته می‌شود، دایره گسترده‌ای از مفاهیم است که اندیشمندان در حوزه‌های مختلف اعم از روان‌شناسی، حقوق، جامعه‌شناسی، اقتصاد و... تعاریفی با توجه به حوزه تخصصی خویش، از آن ارائه داده‌اند (مظلوم‌زاده و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۴۱). آنچه در تمام این تعاریف مشترک است این است که محیط دیجیتال، اصطلاحی است که می‌توان آن را در کنار عبارت مشهور «دهکده جهانی» قرار داد (Steiger, 2018, p.91)؛ به‌بیانی دیگر اصطلاح فضای مجازی توانست ایده‌ها و پدیده‌های جدیدی را که در حال ظهور بودند، نشان دهد. پیشرفت فناوری، پیچیده شدن روابط اجتماعی و اقتصادی و ضرورت تطابق علم حقوق با این تحولات سریع، موجب ایجاد

حوزه‌های بسیار فرعی و تخصصی در علم حقوق شده که از یکسو، سابقه‌ای برای آنها وجود ندارد و از سوی دیگر، مرتبط ساختن آنها با یکی از گروه‌های اصلی حقوق (خصوصی و عمومی) دشوار است. یکی از این حوزه‌ها حقوق فضای مجازی است. حقوق فضای مجازی مجموعه اصول و قواعد حاکم بر فضای سایبر و ارتباطات این فضا است (السان، ۱۳۹۸، ص. ۲۵).

در تعریف فضای مجازی چنین گفته شده است: «مجموعه ارتباطات درونی انسان‌ها از طریق رایانه و وسایل مخابراتی بدون در نظر گرفتن جغرافیای فیزیکی. به تعبیر دیگر، فضای مجازی فضایی است که در آن فعالیت‌های مختلف در ابعاد داده‌ورزی و اطلاع‌رسانی، ارتباطات و ارائه خدمات، مدیریت و کنترل از طریق سازوکارهای الکترونیکی و مجازی صورت می‌پذیرد» (خلیل‌پور چالکی‌سری، ۱۳۹۹، ص. ۳۲۸). فضای مجازی را می‌توان بدین‌نحو نیز تعریف نمود: «مجموعه‌ای از انتقال و ذخیره داده‌های الکترونیکی است که بخش عمده و مهمی از آن را اینترنت تشکیل داده است. فضای مجازی ویژگی‌هایی را دارا می‌باشد که اصلی‌ترین آن‌ها گسترده بودن، جهان‌شمول بودن، پوشیده بودن، گزینشی بودن اطلاعات است (شهریاری، ۱۳۹۶، صص. ۱۱-۱۲).

دنیای تخیلی دیروز، امروزه به واقعیتی تبدیل شده که برای بسیاری از مفاهیم و موجودی‌های فیزیکی معادل مجازی دارد: کتابخانه، فروشگاه، اتاق گفتگو و دیدوبازدید، ارسال و دریافت و اشتراک، چاپ و نشر، گردشگری، کاریابی و حتی تقلب و سوءاستفاده و کلاهبرداری. این فضا، که بخش جدایی‌ناپذیر زندگی انسان‌ها شده، سبک زندگی خانوادگی اعضای خانواده به‌ویژه کودکان را نیز تغییر داده است (Rheingold, 1993, p.231).

۱-۲- سلامت روان

در نظام بین‌المللی حقوق بشر، سلامتی، مفهومی نسبی و در حال توسعه است. از نظر سازمان جهانی بهداشت، «سلامتی، وضعیت رفاه کامل فیزیکی، روانی و اجتماعی بوده و نه فقط فقدان و نفوذ بیماری جسمی یا ناتوانی جسمی»؛ بنابراین معنای سلامت روان بدین‌گونه است که فرد دارای تعادل اجتماعی و فرهنگی و رفتاری، عدم اختلال

روان‌شناختی، دارای وضعیت رفاهی متناسب و تعادل و توازن در کار و روابط عاطفی و ازدواج و تفریح‌ها و اوقات فراغت می‌باشد (سالاریان و بازیر، ۱۴۰۰، ص ۶). طبق تعریف سازمان جهانی بهداشت، سلامت روان «شامل توانایی لذت بردن از زندگی، توانایی بازگشت به زندگی بعد از ناراحتی و غم زیاد (مصیبت)، توانایی میانه‌روی، توانایی انعطاف‌پذیری و سازگاری، داشتن احساس امنیت و آرامش و خودباوری می‌باشد». بر طبق اساسنامه سلامت جهانی بهداشت، برخورداری از بالاترین استانداردهای سلامت به دور از توجه به نژاد، قومیت، مذهب و عقاید سیاسی، اجتماعی و اقتصادی که از بنیادی‌ترین حقوق هر انسانی است (رحیمی، ۱۳۸۹، ص ۵۳).

۲- پیشینه توجه نهادهای بین‌المللی به حقوق کودک در محیط

دیجیتال

پیشینه توجه به حقوق کودک در عرصه بین‌المللی به دوران پس از جنگ جهانی اول بازمی‌گردد؛ در سال ۱۹۲۴ جامعه ملل اعلامیه‌ای پنج‌ماده‌ای را به نام اعلامیه حقوق کودک تصویب کرد. ولی در پی تضييع گسترده حقوق کودکان، به‌ویژه در جنگ جهانی دوم، کنوانسیون حقوق کودک و بهره‌وری از آن ضرورت بیشتری یافت؛ بنابراین، در اعلامیه جهانی حقوق بشر مصوب ۱۹۴۸ به‌طور محدود به حقوق کودکان اشاره شد و سپس قطعنامه‌ای که پیشنهادی آن را کمیسیون حقوق بشر تهیه کرده بود، در اجلاس ۲۰ نوامبر ۱۹۵۴ مجمع عمومی سازمان ملل با عنوان «اعلامیه حقوق کودک ۱۹۵۹» به تصویب رسید. اعلامیه سنول برای آینده اقتصاد اینترنت در سال ۲۰۰۸ برگزار شد. پس از اعلامیه سنول سازمان همکاری و توسعه اقدام‌هایی در خصوص حفاظت از کودکان در فضای اینترنت انجام داده است. برگزاری سمپوزیوم مشترک سازمان با کشورهای آسیایی و اقیانوس آرام همکاری اقتصادی راه دور و اطلاعات گروه کاری و ابتکارات در میان اقتصادهای عضو برای ترویج اینترنت امنی برای کودکان (سنگاپور، ۲۰۰۹) در سال ۲۰۱۰ کمیته سازمان برای اطلاعات، سیاست، رایانه و ارتباطات تشکیل شد و در خصوص امنیت اطلاعات و حریم خصوصی به تجزیه و تحلیل خطرهای فراروی کودکان

در اینترنت و سیاست‌های موجود برای حفاظت از آنها، پرداخت و نسبت به انتشار گزارش خود در سال ۲۰۱۱ اقدام نمود که عمده‌تاً بر ترویج امن‌تر محیط اینترنت برای کودکان تأکید دارد. ترویج امنیت محیط دیجیتال برای کودکان از این مهم ناشی می‌شود که اینترنت ابزاری مهم برای کودکان به‌منظور ورزش، حق آزادی بیان می‌باشد و می‌تواند به‌عنوان یک ابزار در خدمت کمک به کودکان جهت دستیابی به دیگر حقوق خود از جمله حق آموزش و پرورش، آزادی تشکل و مشارکت کامل در زندگی اجتماعی، فرهنگی و سیاسی باشد (مظلوم‌زاده و دیگران، ۱۴۰۰، صص. ۴۱-۴۲).

۳- سلامت روان کودک در فضای مجازی در کنوانسیون حقوق کودک

در قانون محافظت از کودکان در ژانویه ۲۰۱۳، درخصوص سلامتی کودکان در ماده ۳۵ بند ۱ بیان شده است که باید از سلامت کودک مراقبت شود، اعم از جسمی و ذهنی و روانی و احساس کودک و استفاده از اطلاعات و درمان پزشکی و برخورداری از کمک و مراقبت او تضمین گردد؛ بنابراین سلامت روان و جسم کودک برای شکوفایی و رشد در خور توجه بسیاری است که دولت‌ها باید تمهیدهایی در این خصوص در بخش درمانی و غیردرمانی در نظر گیرند. در بخش درمانی دولت باید متعهد به اقداماتی برای مادران و وضعیت تولد کودکان در مراکز درمانی و بهداشتی باشد. در مواد ۵، ۱۸ و ۲۷ کنوانسیون مذکور، تعهدهای والدین و سرپرستان قانونی بیان شده است. در همه موارد دولت موظف به یاری والدین و سرپرستان قانونی در انجام وظایف و مسئولیت‌هایشان شده است. در بخش غیردرمانی نیز دولت باید رفتاری غیرتبعیض‌آمیز (ماده ۲ کنوانسیون حقوق کودک ۱۹۸۹) در حفظ آزادی بیان و عقیده و آگاهی و فکر و آزادی عضویت در گروه یا انجمن (مواد ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ و ۱۵) و دسترسی به اطلاعات و آموزش (ماده ۲۸) و اقدام‌های قانونی و قضایی و حمایت از کودکان در برابر استثمار و خشونت (ماده ۳۲ و ۳۴) و بهره‌مندی کودکان از استانداردهای زندگی فراهم نماید. طبق ماده ۲۷ کنوانسیون حقوق کودک «دولت‌های عضوکنوانسیون باید تمامی امکانات

برخورداری از زندگی سالم و مناسب کودک در همه ابعاد از جمله جسمی و روانی و اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی و... را فراهم نموده و... نتیجه آنکه در استفاده کودک از فضای مجازی، بایستی به سلامت جسمی و روانی او توجه بسیاری صورت گیرد؛ زیرا در شخصیت، رفتار و سلامت روان او تأثیرگذار است. در ماده ۶ کنوانسیون نیز حق سلامت کودکان را در این ماده به‌طور صریحی مورد توجه قرار گرفته است (سلامی و دیگران، ۱۴۰۱، صص. ۱۳۶-۱۳۷).

۴- سلامت روان و مصادیق آن در فضای مجازی

حقوق کودکان در فضای مجازی دارای مصادیق متعددی می‌باشد که از مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: حق بر آموزش، حق بر بازی، حق دسترسی به محتوای مناسب و حق بر حریم خصوصی که در ذیل، نسبت آن‌ها با حق بر سلامت روان کودکان مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

۴-۱- حق بر آموزش کودکان

فضای مجازی دسترسی کودکان به آموزش فراگیر را با کیفیت بالا از جمله منابع قابل اعتماد برای یادگیری رسمی و غیررسمی و مستقلانه را تا حد زیادی امکان‌پذیر و تقویت می‌کند. همچنین استفاده از فناوری‌های دیجیتال بین معلم و دانش‌آموز و بین فراگیران را تقویت می‌کند. اهمیت فناوری‌های دیجیتال در بهبود دسترسی به آموزش و حمایت از یادگیری و مشارکت آن‌ها در فعالیت‌های فوق برنامه‌ای برجسته است (صفاری‌نیا، ۱۴۰۱، ص. ۱۹۰).

امروزه در برخی کشورها بخش عمده‌ای از آموزش‌های رسمی و غیررسمی مؤسسه‌های آموزشی از طریق اینترنت و فضای مجازی به کودکان و نوجوانان ارائه می‌شود. در کشور ما نیز علاوه بر اینکه سال‌هاست آموزش تعدادی از دانشگاه‌ها به صورت مجازی صورت می‌گیرد، به صورت خاص با انتشار و فراگیر شدن ویروس منحوس کرونا، به ناچار آموزش دروس در همه مقاطع تحصیلی به طریق مجازی صورت گرفت و بعد از آن نیز که خطر این بیماری خاتمه یافت، در بسیاری از مواقع

همچون آلودگی هوا که آموزش حضوری امکان‌پذیر نباشد، مجدداً از همین شیوه استفاده می‌شود. برای بهره‌مندی از این سبک آموزشی نیاز است که کودکان به انواع دستگاه‌های مرتبط از جمله گوشی‌های هوشمند، تبلت، لپ‌تاپ و... دسترسی داشته باشند و از طریق آن وارد فضای مجازی شوند. در این صورت ممکن است که آن‌ها خواسته یا ناخواسته با ورود به تارنماها، کانال‌ها یا صفحه‌های مجازی در معرض اطلاعات، تصاویر و بازی‌های نامتناسب و چه بسا مضر قرار گیرند که ممکن است منجر به ورود آسیب‌های روحی و روانی به آن‌ها گردد. ضمن اینکه برای جلوگیری از سوءاستفاده‌های احتمالی از کودکان در فضای مجازی نیازمند به‌روزرسانی اطلاعات و آگاهی عموم افراد و فرهنگ‌سازی درخصوص فضای مجازی است. اعتیاد به فضای مجازی در میان کودکان و نوجوانان در ایام کرونا روبه افزایش است؛ بنابراین دارا بودن مهارت‌هایی همچون سواد رسانه‌ای، حفظ حریم خصوصی در بستر فضای مجازی، انتخاب بازی رایانه‌ای مناسب و استفاده از نرم‌افزارهای کنترل‌گر از نیازمندی‌های والدین در عصر فناوری اطلاعات است تا بتوانند از سلامت روان کودک خود را در بستر فضای مجازی حفاظت نمایند (سلامی و دیگران، ۱۴۰۱، صص. ۱۳۸-۱۳۹).

در قانون اساسی و قوانین عادی، حق بر آموزش کودکان مورد توجه ویژه می‌باشد و در ماده ۴ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان ۱۳۹۹، تأمین وسایل و امکانات آموزشی تحصیل اطفال و نوجوانان به‌طور ویژه مورد توجه قرار گرفته است و اگر کسی، چه والدین کودک و چه مقام‌های قانونی یا هرکس دیگری، مانع از این حق شود باید مجازات شود (پیوندی، ۱۳۹۰، ص. ۳۴۵).

اصل (۳۰) قانون اساسی، آموزش کودکان را به‌عنوان یکی از وظایف دولت دانسته و تحقق آن را بر عهده وزارت آموزش و پرورش قرار داده است. در ماده ۵ قانون اهداف و وظایف آموزش و پرورش به برخورداری کودکان از امکانات عمومی لازم برای رشد و شکوفایی توجه شده است. همچنین برنامه توسعه اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی ایران، ریشه‌کن کردن بیسوادی با فراهم نمودن امکانات تعلیم را از اهداف مهم دولت معرفی نموده است.

اعلامیه جهانی حقوق کودک مصوب ۱۹۵۹ میلادی در ماده ۲، حق بر آموزش کودکان را مورد تأکید قرار داده است. در ماده ۲۸ کنوانسیون حقوق کودک ۱۹۸۹ نیز آموزش رایگان کودکان به رسمیت شناخته است. بنابراین با توجه به اعلامیه حقوق کودک و کنوانسیون حقوق کودک اهداف آموزش کودکان عبارتند از: پرورش استعداد کودک و رشد و شکوفایی و احساس مسئولیت اخلاقی و اجتماعی و فرهنگی کودک به‌عنوان یک عضو مفید و اثرگذار در جامعه با شرایط مساوی با دیگر اعضای جامعه (انصاری، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۵۸۳). با توجه به ماده ۲۸ و ۲۹ کنوانسیون حقوق کودک چنین برداشت می‌شود که متعهدان حق آموزش کودک به سه گروه تقسیم می‌شوند: ۱. دولت؛ ۲. والدین و ۳. جامعه بین‌الملل. منتفعان حق بر آموزش نیز شامل: ۱. کودک؛ ۲. والدین و ۳. مؤسسه‌های خصوصی می‌باشند. در میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی ۱۹۶۶ نیز در ماده ۱۳ به حق بر آموزش کودک با فراهم نمودن محیط آموزشی و بالا بردن سطح رشد ذهنی و فکری کودک که به‌عنوان نقش‌آفرینان آینده هستند از اهمیت برخوردار بوده و نشانگر آن است که با خشونت‌زدایی در بستر فضای مجازی و تبدیل شدن آن به محیطی امن حق آموزش کودکان نفی نگردد (سلامی و دیگران، ۱۴۰۱، ص ۱۴۰).

کنوانسیون حقوق کودک دربرگیرنده نکات ارزشمندی در حوزه تعلیمی، تربیتی و سلامت روان کودکان است به‌گونه‌ای که در مقدمه کنوانسیون به مراقبت‌های دوران کودکی توجه ویژه نموده است. در ماده ۳ کنوانسیون، منافع و مصالح کودک در دوران کودکی او در نظر گرفته شده است. در سال ۲۰۰۳ میلادی در پنجمین تفسیر عام کمیته حقوق کودک، منافع و مصالح کودکان در بند ۱۲ به‌طور گسترده‌ای تفسیر شده است: «این اصل مقتضی اقدام‌های مؤثر دولت، مجلس و قوه قضائیه است. هر نهاد یا مؤسسه قانونگذار، اجرایی و یا قضایی باید به‌طور نظام یافته بررسی نماید که چگونه منافع عالی‌ه کودک تحت تأثیر تصمیم‌ها یا مصوبه‌های آنان قرار می‌گیرد و یا در آینده چه تأثیری بر آنان خواهد داشت ... از جمله، تصمیم‌ها یا مقرراتی که به‌طور مستقیم به کودکان مربوط نیست بلکه غیرمستقیم بر آنان تأثیرگذار است». بنابراین اصل رعایت منافع و مصالح کودکان به‌عنوان یک اصل بنیادین در حقوق کودک است و حق بر آموزش کودک را

می‌توان به‌عنوان یکی از مصادیق مهم به‌شمار آورد. بدین ترتیب دولت‌ها یا افراد نباید با کنش‌های خود این حق را نادیده انگاشته و یا به‌نحوی اقدام‌هایی در تعارض با آن انجام دهند به‌گونه‌ای که سلامت روانی و جسمی کودک را تحت‌الشعاع قرار دهند (حسینی‌خواه، ۱۳۱۹، صص. ۲۳۰-۲۳۳).

در اسلام نیز به آموزش کودکان و تربیت آن‌ها توجه نموده که پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) می‌فرماید: «الناس معادن كمعادن الذهب و الفضة» (ابن‌بابویه، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۳۷۹). بدین جهت کودک را می‌توان به‌عنوان معدنی از طلا و نقره دانست که نیازمند بهره‌برداری و شناخت استعدادها و توانمندی‌های آنان و هدایت به‌سوی موفقیت است که خانواده و والدین و معلمین نقش مؤثری در این زمینه دارا می‌باشند. حضرت علی (علیه‌السلام) نیز آموزش کودک را به‌عنوان یکی از حقوق فرزند بر پدر دانسته و می‌فرماید: «حق الولد علی الوالد ان يحسن اسمه و يحسن ادبه و يعلمه القرآن» (نهج‌البلاغه، حکمت ۳۴۱). همان‌طور در روایتی از امام صادق (علیه‌السلام) که آموزش قرآن را در دوران کودکی مورد توجه قرار داده و فرمودند: الفلام يلعب سبع سنين و يتعلم الكتاب سبع سنين و يتعلم الحلال و الحرام سبع سنين» (کلینی، ۱۳۶۳، ص ۴۷). امام علی (علیه‌السلام) در خصوص علم‌آموزی در دوره کودکی این‌گونه فرمودند: «یادگیری و علم و دانش در دوران کودکی مثل حکاکی و نقاشی بر سنگ است». در قرآن کریم نیز در آیه ۱۶۴ آل عمران، هدف از رسالت انبیا گرامی اسلام را تعلیم و آموزش و تزکیه معرفی کرده است (پیوندی، ۱۳۹۰، ص ۳۴۴).

۴-۲- حق بر دسترسی به محتوای مناسب

حق بر دسترسی به محتوای مناسب یکی دیگر از مصادیق حق بر سلامت کودکان در بستر فضای مجازی است. سخنان تنفرآمیز، خشونت و... در بزرگسالان، اگرچه عموماً غیرقانونی هستند، ولی درعین‌حال می‌توانند به کودکان و محیط آن‌ها نیز آسیب برسانند. کودکان ممکن است به صورت اتفاقی با چنین مفاهیمی روبرو شوند یا توسط افراد همسن خود به چنین مطالبی ارجاع داده شوند و یا خود عمداً و از روی کنجکاوی به دنبال چنین محتوایی گشته‌اند (مظلوم‌زاده و دیگران، ۱۴۰۰، ص ۴۴). کودکان همچنین

می‌توانند در رسانه‌های تعاملی شرکت کنند که در آنجا چنین محتوایی عرضه می‌گردد، مانند بازی‌های رایانه‌ای برخط که موضوع عمده آنها خشونت‌های واقعی است. اصل دوم اعلامیه حقوق کودک (۱۹۵۹) مقرر داشته است که کودک باید از حمایت ویژه برخوردار شود. این اصل، وضع قوانین بدین‌منظور را با توجه به منافع کودکان به‌عنوان بالاترین اولویت از تکالیف دولت‌ها دانسته است. اصل ششم این اعلامیه نیز به پرورش کودک در محیطی با امنیت اخلاقی تأکید کرده است. کنوانسیون حقوق کودک نیز محورهای اصولی را پیش‌روی دولت‌ها گذارده است تا با قانونگذاری صحیح، در جهت حفظ امنیت اخلاقی، معنوی و جسمی کودک در حریم خصوصی‌اش اقدام نمایند. از جمله این اصول عبارت‌اند از:

- ۱- تشویق رسانه‌های گروهی به انتشار اطلاعات و مطالب دارای فایده اجتماعی و فرهنگی برای کودک (بند الف ماده ۱۷)؛
 - ۲- تشویق تولید و انتشار کتاب‌های کودکان (بند ج ماده ۱۷)؛
 - ۳- تشویق توسعه خط‌مشی‌های مناسب در جهت حمایت از کودک در برابر اطلاعات و مطالبی که به سعادت وی آسیب می‌رساند (بند ه ماده ۱۷)؛
 - ۴- تکلیف به برخوردار نمودن کودکان از استانداردهای مناسب زندگی برای توسعه اخلاقی و اجتماعی و روحی (بند یک ماده ۲۷)؛
 - ۵- جلوگیری از تشویق یا وادار نمودن کودکان برای درگیری در فعالیت‌های جنسی و استفاده استثماری از آنان (ماده ۳۴) (اسدی، ۱۳۸۸، ص. ۳۵).
- در نظام حقوقی ایران در خصوص محتوای مناسب محیط مجازی و ممنوعیت نفرت‌پراکنی در محیط دیجیتال ماده قانونی ویژه‌ای به چشم نمی‌خورد (مظلوم‌زاده و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۴۴). وفق ماده ۶۰۸ قانون مجازات اسلامی، توهین به افراد از قبیل فحاشی و استعمال الفاظ رکیک چنانچه موجب حد قذف نباشد، مستوجب مجازات شلاق تا ۷۴ ضربه و یا پنجاه هزار تا یک میلیون ریال جزای نقدی خواهد بود. همچنین بر اساس ماده ۷۰۰ همین قانون، هرکس با نظم یا نثر یا به‌صورت کتبی یا شفاهی کسی را هجو کند و یا هجویه را منتشر نماید به حبس از یک تا شش ماه محکوم می‌شود.

۴-۳- حق بر بازی کودک

محیط دیجیتال باعث افزایش حق کودکان در فرهنگ و فراغت و بازی می‌شود که برای رفاه و رشد آنان ضروری است. کودکان در هر سنی از طریق درگیر شدن با طیف گسترده‌ای از محصولات و خدمات دیجیتال به انتخاب خود، لذت، علاقه و آرامش را تجربه کرده‌اند، اما نگرانند که ممکن است بزرگسالان اهمیت بازی دیجیتال و نحوه اشتراک آن را درک نکنند. اشکال دیجیتالی فرنگ تفریح و بازی باید از بازی کودکان حمایت کند و به آنان سود برساند و هویت‌های مختلف کودکان به‌ویژه فرهنگی، زبان‌ها و میراث فرهنگی آنان را بازتاب و ارتقا دهد. آنان می‌توانند مهارت‌های اجتماعی، یادگیری، بیان، فعالیت‌های خلاقانه کودکان مانند موسیقی و هنر و احساس تعلق و فرهنگ مشترک کودکان را تسهیل کنند. مشارکت در زندگی فرهنگی برخط به خلاقیت، هویت، انسجام اجتماعی و تنوع فرهنگی کمک می‌کند (صفاری‌نیا، ۱۴۰۱، ص. ۱۹۱).

حق بازی و تفریح و سرگرمی از دیگر مصادیق مؤثر بر سلامت روان کودکان در فضای مجازی می‌باشد. با وجود این کودکان را نباید با توجه به گسترش فضای مجازی و اینترنت و بازی‌های برخط که بر پایه جنگ و خشونت و آموزش‌های ناصحیح است، رها نمود؛ زیرا سلامت روانی کودکان را به مخاطره می‌اندازد و با آزادی کودکان در تعارض است. حق بر بازی کردن کودک در ماده ۳۱ کنوانسیون حقوق کودک برای اولین بار مورد توجه قرار گرفته است که در زمینه‌های فرهنگی و هنری به‌عنوان زمینه‌ساز مؤثر برای بازی و سرگرمی کودکان اشاره شده است (سلامی و دیگران، ۱۴۰۱، ص. ۱۴۲-۱۴۳).

اسلام نیز به بازی کودک با توجه به شرایط سنی و محیط کودک توجه نموده و روایات زیادی در این زمینه وجود دارد. از جمله این روایات می‌توان به کلام امام صادق (علیه‌السلام) اشاره نمود که فرمود: «بگذار فرزند تا هفت سالگی بازی کند، و در هفت سال دوم او را پرورش و تأدیب کن، و در هفت سال سوم خود را بیشتر به او ملزم کن - یعنی بیشتر مواظبش باش - اگر اصلاح و رستگار شد چه بهتر، وگرنه پس از آن هیچ فایده‌ای ندارد» (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، صص. ۱۹۴-۱۹۵). همچنین اسلام به قرار

دادن امکانات مناسب برای بازی کودک و همبازی شدن والدین با کودکان نیز توصیه می‌کند به گونه‌ای که پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) فرمودند: «مَنْ كَانَ عِنْدَهُ صَبِيٌّ فَلْيَتَّصَبْ لَهُ» (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۲۰۳). والدین باید در انتخاب نوع بازی، کودک را هدایت نمایند چراکه شخصیت و هویت کودکان تا حدودی متأثر از نوع وسایل بازی آنان است و با توجه به استفاده حداکثری کودکان از بازی‌های مجازی، والدین باید در انتخاب بازی مجازی توجه نموده و از غلبه بازی‌های مجازی حاوی خشونت بر روان کودک جلوگیری نمایند. در آیات قرآن نیز در خصوص بازی کودکان سخن به میان آمده است و در آیه ۱۲ سوره یوسف به‌صراحت به بازی و تفریح اشاره شده و به گونه‌ای که حضرت یعقوب با آن مخالفتی نداشته است و تفسیرهای متفاوتی از این آیه برداشت شده است که برخی گفته‌اند: «مقصود آیه بازی‌های مباح است و برخی گفته‌اند به استناد آیه ۱۸ سوره یوسف منظور از بازی و کلمه (لعب) در آیه تیراندازی و سوارکاری است و سایر اعمال پسندیده است» (میرخندان، ۱۳۹۸، صص ۷۷-۷۸). بدین ترتیب رشد از همان کودکی آغاز می‌شود؛ لذا اولیای کودک و نیز جامعه اسلامی و همچنین حکومت، نقش به‌سزایی در این راستا برعهده دارند، اما گاهی در قالب‌های مختلف حتی بازی‌های کودکان، بازی‌ها و سرگرمی‌های رایانه‌ای، کرامت و شخصیت کودک کاملاً خرد می‌شود یا به بیراهه می‌رود.

حق بر بازی در نظام حقوقی ایران به استناد مواد ۳۸، ۳۹ و ۴۱ «ضوابط تولید و توزیع بازی‌های رایانه‌ای» مصوب وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی به رسیدگی تخلفات در زمینه بازی‌های رایانه‌ای توجه شده است. یا قانون تشدید مجازات کسانی که در جرایم سمعی و بصری فعالیت غیرمجاز دارند و در ۱۳ ماده نحوه مجازات را تعیین نموده است و به بخشی از بازی‌های رایانه‌ای یا فضای مجازی توجه دارد و همین‌طور در قانون جرایم رایانه‌ای در فصل چهارم در خصوص جرایم علیه عفت و اخلاق عمومی و فصل پنجم هتک حیثیت و نشر اکاذیب و در فصل ششم مسئولیت کیفری اشخاص را بیان کرده است، اما در واقع این‌ها ضمانت اجرای کیفری برای کسانی که اطلاعات مبتذل و مستهجن در اختیار کودکان قرار می‌دهند، هدف گرفته است و توجه کمی به بحث نحوه

تولید محتوا برای کودکان و نوجوانان دارد که از حق بر تفریح و سرگرمی برخوردار هستند. در ارتباط با حق بر تفریح و حق بر آموزش در فضای مجازی و غیره و آنچه در نظام حقوقی ما بسیار پررنگ دیده می‌شود، وجوه کیفری موضوع است و حمایت از کودک در مقابل تعرض‌هایی که به او ممکن است در فضای مجازی بشود.

اگر کسی تخلف، تعدی و تجاوز به این حق کرد، چه ضمانت اجرایی برای آن در نظر بگیریم. علی‌رغم این دو سند ملی کودک و نوجوان و سند صیانت از حقوق کودک و نوجوان در فضای مجازی، افراد زیر ۱۸ سال مشمول قانون شدند. در سند ملی دو دسته افراد مشمول سند شده‌اند، یکی کودک که فردی است که به بلوغ نرسیده و یکی نوجوان که فردی است که به رشد عقلی متناسب با حق و تکلیف خود نرسیده است، یعنی الزاماً همه افراد زیر ۱۸ سال را در بر نمی‌گیرد. در ماده ۷ سند ملی کودک و نوجوان مصوب ۱۳۹۷ از حق بازی کودک با توجه به رده سنی مورد توجه قرار داده است، اما با توجه به گستردگی فضای مجازی و بازی‌های رایانه که غالباً از مدل‌های غربی گرفته شده است، این حق نوعاً نادیده انگاشته شده است (سلامی و دیگران، ۱۴۰۱، ص ۱۴۳). در حال حاضر استفاده از بازی‌های رایانه‌ای به بخش جدایی‌ناپذیر از زندگی کودکان و نوجوانان قرار گرفته است، اما پرداختن بیش از اندازه به بازی‌های رایانه‌ای توسط کودکان، مشکلات و آسیب‌های جدی جسمی و روانی بر آنان باقی می‌گذارد که آسیب‌های عمده جسمانی عبارت‌اند از: درد گردن، انحراف در ستون فقرات، ضعف در بینایی و فشار خون و ضربان قلب بالا، و در بعد روانی و اجتماعی کودک دچار افسردگی و اضطراب و عدم تمایل و مشارکت در حوزه‌های اجتماعی و فرهنگی و افت تحصیلی و گوشه‌گیری و انزوا و عدم حضور در جمع‌های خانوادگی به علت عدم اعتماد به نفس می‌گردد (شیرازی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۲). بنابراین اگر از فناوری مربوط به بازی‌های رایانه‌ای به‌طور صحیح استفاده شود اثرهای مثبتی را خواهد داشت، اما استفاده فزاینده از این فناوری خطرهایی را در پی خواهد داشت که کودکان را بیشتر در معرض تهدید قرار می‌دهد. والدین نقش مهمی در این زمینه دارا می‌باشند و باید برای حفظ سلامت و بهداشت روانی کودکان و نوجوانان و پیشگیری از آسیب‌های روانی آنان با برنامه‌ریزی استفاده صحیح از

بازی‌های رایانه‌ای کودک را هدایت و کمک کنند و میزان بازی کودکانشان را کنترل نمایند؛ زیرا عدم برخورداری از سلامت روان از پیشرفت فرد و جامعه ممانعت می‌کند و عملکرد شغل و تحصیلی افراد را مختل می‌سازد (سلامی و دیگران، ۱۴۰۱، صص ۱۴۳-۱۴۴).

۴-۴- حق بر حریم خصوصی

حریم خصوصی یکی از انواع حقوق بشر است که ماده ۱۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر و ماده ۱۷ میثاق جهانی حقوق مدنی-سیاسی این حق را برای نوع بشر به رسمیت شناخته است. هرچند در زمان تصویب این اسناد بین‌المللی اینترنت هنوز اختراع نشده بود و فضای مجازی وجود نداشت و تأکید این معاهده‌ها بر حریم شخصی افراد در دنیای غیربرخط است، اما در سال ۲۰۱۳ مجمع عمومی سازمان ملل ذیل قطعنامه‌ای، حق حریم شخصی انسان‌ها را در دنیای مجازی نیز به رسمیت شناخت (شریعتی و دیگران، ۱۴۰۰، ص ۵).

حق بر حریم خصوصی و حفظ آن در کنوانسیون حقوق کودک مصوب ۱۹۸۹ در ماده ۱۶ چنین آمده است: «۱- در امور خصوصی، خانوادگی، یا مکاتبه‌ها هیچ کودکی نمی‌تواند دلخواه یا غیرقانونی دخالت کرد یا هتک حرمت نمود. ۲- کودک در برابر این‌گونه دخالت‌ها و یا هتک حرمت‌ها مورد حمایت قانون قرار دارد». با توجه به این ماده، دو فرض متصور است: فرض اول، دخالت والدین به‌طور خودسرانه در امور شخصی کودکان که در این فرض در اکثر دولت‌ها، قوانین نمی‌توانند تضمین‌کننده حمایت از حریم خصوصی کودکان در برابر والدین و دیگر اعضای خانواده او باشد، اما در فرض دوم، دخالت غیرقانونی و مغرضانه اشخاص دیگر [چه در فضای حقیقی چه در فضای مجازی] در امور خصوصی کودک می‌باشد که دولت باید در زمینه سازوکارهای مناسب و فرهنگ‌سازی و آموزش به کودک و والدین، اقدام‌های لازم را انجام دهد (پیوندی، ۱۳۹۰، صص ۳۴۲-۳۴۳).

کشورهای زیادی در راستای حمایت و حفاظت از حریم شخصی کودکان در اینترنت قوانینی را به تصویب رساندند که شاید مهم‌ترین و جامع‌ترین آن‌ها را بتوان در ایالات متحده آمریکا یافت. قانون حمایت از حریم شخصی برخط کودکان که آخرین اصلاحیه آن به سال ۲۰۱۳ برمی‌گردد، مقررات جامعی برای حفاظت از حریم شخصی کودکان در

بستر برخط در ایالات متحده آمریکا دارد. هدف اصلی این قانون حفاظت از اطلاعات شخصی کودکان نظیر نام و مشخصات کودک، نشانی، پست الکترونیک و تلفن منزل کودک، مشخصات فیزیکی کودکان، تصاویر و فیلم‌ها و صداها و حتی ای‌پی‌آدرس‌ها است که مورد حفاظت قرار می‌گیرد. قانونی که بر اساس آن شرکت گوگل به‌خاطر اینکه تارنمای یوتیوب دست به جمع‌آوری داده‌های شخصی کودکان بدون اجازه آن‌ها یا والدین‌شان زده بود، توسط دادگاهی در نیویورک به ۱۷۰ میلیون دلار پرداخت غرامت محکوم شد. نمونه چنین قوانینی در اتحادیه اروپا هم وجود دارد. قانون حمایت از اشخاص حقیقی در مورد پردازش داده‌های شخصی آن‌ها در حقوق اتحادیه اروپا را می‌توان در زمره چنین قوانینی دانست. براساس این قانون، کودکان زیر ۱۶ سال برای استفاده از نرم‌افزارها یا تارنماهای مختلف در فضای مجازی نیاز به اجازه والدین دارند (شریعتی و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۵).

در رویه قضایی حریم خصوصی دارای افراد و مصادیق متعددی است؛ از جمله تصاویر، حساب بانکی، اعضای بدن، اعضای خانواده، مکاتبه‌ها و مراوده‌ها از طریق فضای مجازی و مخابراتی به‌وسیله تلفن همراه، اطلاعات شخصی در تلفن همراه و نامه و پیام و پست الکترونیک و...؛ بنابراین تجسس و تفحص در حریم شخصی و خانوادگی افراد ممنوع شده است. اعضای بدن فرد حریم خصوصی اوست و انتشار هرگونه از عکس‌ها و تصویر اعضای بدن فرد ممنوع است، اما در مواردی خاص مانند تفتیش پلیس در موارد قانونی و مشروط یا هنگام ورود به امکان مقدس در ایران، افراد مورد تفتیش و بازرسی قرار می‌گیرند و در غیراین‌صورت چنین اجازه‌ای به‌هیچ‌یک از مأموران دولتی داده نمی‌شود. نامه‌ها و مکاتبه‌های فرد نیز حریم خصوصی است. پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در مورد تجسس در نامه و مکاتبه‌ها می‌فرماید: «هرکس بدون اجازه در نامه برادر دینی خود بنگرد همانند آن است که در آتش نگرسته است» (نوری، ۱۴۰۷ق، ج ۹، ص. ۱۵۹).

پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) درخصوص استراق سمع و شنود گفتگوهای دیگران بدون رضایت آنها که به‌عنوان مصداق بارزی از تعدی در حریم خصوصی است، می‌فرماید: «در صورت استراق سمع بدون رضایت فرد در آخرت (قیامت) در دو گوش

فرد سرب ریخته می‌شود» (جرع‌عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۷، ص ۲۹۷).

در حقوق ایران هرچند مقررات ویژه‌ای نسبت به حفاظت از داده‌های شخصی کودکان در فضای مجازی وجود ندارد، اما فصل پنجم قانون جرایم رایانه‌ای، مقررات کلی را برای حفاظت از داده‌های افراد بدون در نظر گرفتن عامل سن آن‌ها وضع کرد. براساس ماده ۷۴۵ این قانون، هر کس به‌وسیله سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی صوت یا تصویر یا فیلم خصوصی یا خانوادگی یا اسرار دیگری را بدون رضایت او جز در موارد قانونی منتشر کند، یا در دسترس دیگران قرار دهد، به‌نحوی که منجر به ضرر یا عرفاً موجب هتک حیثیت او شود، به حبس از ۹۱ روز تا ۲ سال محکوم خواهد شد. مسئله ضروری این است که کودکان با توجه به شرایط سنی و بی‌اطلاعی در مورد نحوه سرقت اطلاعاتشان، نیازمند بهره‌مندی از مقررات ویژه و جامعی در این فضا هستند تا اطلاعات شخصی آنان مورد سوءاستفاده قرار نگیرد (محمدزاده، ۱۳۹۶، ص ۱۲۸).

نتیجه‌گیری

کودکان بیش از سایر گروه‌ها و اقشار جامعه، در برابر مخاطره‌های موجود در فضای مجازی آسیب‌پذیر هستند. فضای مجازی به‌دلیل قابلیت‌ها و ظرفیت‌های متفاوت در ایجاد امکان برقراری ارتباط و دسترسی سریع و آسان به اطلاعات متنوع، می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای ارتقای سطح حقوق کودکان و تحقق حقوق تلقی شود. یکی از این حقوق، حق بر سلامت روان است که در اسناد بین‌المللی، تعالیم دین مبین اسلام و قوانین جاری در کشور ما شناسایی شده است. این حق با دیگر حقوق کودک نظیر حق بر آموزش، بازی و امثال آن رابطه نزدیکی دارد، به‌گونه‌ای که بدون آن‌ها محقق نمی‌شود.

حق بر آموزش، بازی، حفظ حریم خصوصی و دسترسی به محتوای مناسب، مصادیقی از حقوق کودک بر سلامت روان است که در فضای مجازی نیز باید رعایت شوند. متأسفانه به دلایلی همچون عدم آموزش کافی و مناسب، این حقوق کودکان گاهی نادیده گرفته می‌شود و در قوانین کنونی، خلأهای متعددی در زمینه تضمین حقوق کودکان در فضای مجازی وجود دارد. گرچه تاکنون در این راستا قوانینی به تصویب رسیده، اما

لازم است که به موازات گسترش فضای مجازی، حمایت‌های قانونی از کودکان نیز افزایش یابد. این حمایت‌ها نیز نباید در جهت محدود نمودن حق کودکان بر رسانه و فضای مجازی باشد، بلکه بایستی در راستای بهره‌برداری ایمن‌تر از این فضا باشد.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

نهج البلاغه

آقایی، عاطفه و رضانیا، زهرا (۱۳۹۸)، مطالعه مفهوم کودکان کار اینستاگرامی در فضای مجازی ایران، فصلنامه حقوق کودک، سال ۱، شماره ۳، صص ۱۶۱-۱۹۰.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۴ق)، من لایحضره الفقیه، قم: جماعة المدرسین فی الحوزة العلیمة بقم، مؤسسه النشر الاسلامی.

اسدی، لیلاداد (۱۳۸۸)، حریم خصوصی کودک و حق والدین بر تربیت، فصلنامه فقه و حقوق خانواده (ندای صادق)، شماره ۵۱.

السان، مصطفی (۱۳۹۹)، حقوق فضای مجازی، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی.

انصاری، قدرت‌الله (۱۳۹۲)، احکام و حقوق کودکان در اسلام، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم‌السلام).

پیوندی، غلامرضا (۱۳۹۰)، حقوق کودک، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

حراملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل‌البیت. حسینی‌خواه، سیدجواد (۱۳۸۹)، تنبیه بدنی کودکان در نظام بین‌الملل حقوق بشر و فقه امامیه، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم‌السلام).

خلیل‌پور چالکیاسری، سیدعباس (۱۳۹۹)، سیاست تقنینی حقوق کیفری ایران با رویکرد تأمین امنیت فضای مجازی مختص کودکان، فصلنامه قانون یار، ۴ (۱۴)، صص ۳۲۵-۳۴۰.

- رحیمی، غلامرضا (۱۳۸۹)، سازمان بهداشت جهانی، مجله دانشکده پیراپزشکی ارتش جمهوری اسلامی ایران، سال ۵، شماره ۱.
- سالاریان، جهان آرا و بازیر، سیده صدیقه (۱۴۰۰)، سلامت روانی در کودکان و نوجوانان، تهران: نسل روشن.
- سلامی، شهرام؛ زارع اسفیدانی، زهرا؛ حسنی، سحر و معتمدنژاد، رؤیا (۱۴۰۱)، حق بر سلامت روان کودکان در فضای مجازی در پرتو نظام حقوقی ایران، پژوهشنامه حقوق اسلامی، سال ۲۳، شماره ۱، صص ۱۳۱-۱۶۰.
- شبییری، سید محمد؛ عرب نوزری، فاطمه؛ کوهی، الهام؛ میبودی، حسین؛ لیاپور، نرگس و رشیدی، سحر (۱۳۹۵)، بازی‌های رایانه‌ای و اثرات آن بر سلامت روانی دانش‌آموزان، نشریه روان پرستاری، شماره ۴، دوره ۴.
- شریعتی، مریم و دیگران (۱۴۰۰)، انتشار تصاویر کودکان در فضای مجازی و تأثیر آن بر شخصیت‌سازی پیش از بلوغ ایشان در پرتو حقوق ایران و مقررات بین‌المللی، فصلنامه علمی حقوق و مطالعات نوین، دوره ۲، شماره ۱.
- شهریاری احمدی، مرجان (۱۳۹۶)، حمایت از حریم شخصی کودک در فضای سایبر با تأکید بر اقدامات شورای اروپا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته حقوق، گرایش حقوق بشر، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
- صفاری‌نیا، مهزاد (۱۴۰۱)، حق دسترسی کودکان به فضای مجازی از منظر حقوق داخلی و بین‌الملل (با تأکید بر نظریه تفسیری شماره ۲۵ کمیته حقوق کودک)، حقوق و فناوری‌های نوین، دوره ۳، شماره ۵.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳)، الکافی، قم: دارالکتب الاسلامیه.
- محمدزاده، صالح (۱۳۶۹)، حریم شخصی و سرقت روح، تهران: سمت.
- مظلوم‌زاده، آمنه و دیگران (۱۴۰۰)، اصول مرتبط با حقوق کودک در محیط دیجیتال، فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی - ویژه‌نامه جستارهای نوین فقه و حقوق.
- میرخندان، سید عبدالله (۱۳۹۸)، سرگرمی اخلاقی در سبک زندگی اسلامی، تهران: میراث فرهیختگان.

نوری، حسن (١٤٠٧)، *مستدرک الوسایل*، بیروت: مؤسسه آل البيت (عليهم السلام) لاحیاء التراث.

Rheingold, H. (1993), *The virtual community: homesteading on the electronic frontier*, Cambridge, MA: Perseus Books

Steiger B. "A reconstruction of global hydroclimate and dynamical variables over the Common Era", *Scientific Data* 5, Article number: 180086, 2018.